

گزارشی از تحلیل مضامین ادعیه ماه رجب بر اساس مصباح المتعجد شیخ طوسی

زهر حاجی حسنی*

مهدی مهریزی**

چکیده

بخش عمده‌ای از میراث حدیثی شیعه را «ادعیه مأثوره» و زیارات تشکیل می‌دهند. از دوره‌های نخستین تدوین حدیث، این نکته مورد توجه محدثان بوده و کتبی را به این موضوع اختصاص داده‌اند. از میان این کتب، مصباح المتعجد شیخ طوسی از اعتبار و اهمیت بیشتری برخوردار است. در میان ادعیه مأثور، ادعیه ماه رجب از نظر کثرت و مضمون با چهارده دعا جلب توجه می‌کند. تحلیل مضامین ادعیه ماه رجب بر اساس مصباح، محور این پژوهش است. با به کارگیری روش تحلیلی، مؤلفه‌های دعا در هفت محور درخواست‌های فردی و گروهی، زمان، نام پیامبران، مفاهیم پرتکرار، درود، ادبیات و آیات تحلیل می‌شود. مفاهیم اعتقادی پرتکرارترین مفهوم بوده و تمامی دعاها مژین به صلوات و دارای صنایع بلاغی فراوان هستند. اکثر مفاهیم دعاها برگرفته از آیات است.

کلیدواژه‌ها: دعا، ماه رجب، شیخ طوسی، مصباح المتعجد، مضامین ادعیه.

درآمد

انسان در گذر ایام، بیش از پیش خود را نیازمند ارتباط با خالق و معبود می‌یابد. این نکته شاید مهم‌ترین عامل برای توجه امامان معصوم علیهم‌السلام به نیایش و انشا دعاها برای خود و مؤمنان در روزها و ماه‌ها باشد. عالمان و محدثانی چون شیخ صدوق، شیخ مفید و شیخ طوسی، هر کدام، رساله‌ای در این زمینه تألیف کرده‌اند که بخش عظیمی از میراث

* کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث.

** عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

حدیثی ما را تشکیل می دهند. از میان این مجموعه ها کتاب «مصباح المتهجد» شیخ طوسی نخستین کتاب جامع و روشمند در زمینه گردآوری کتب ادعیه شیعی به شمار می رود. در میان «ادعیه مأثور»، ادعیه سه ماه رجب، شعبان و رمضان از نظر کثرت و مضمون و محتوا بیشتر جلب توجه می کنند.

با توجه به این که تاکنون پژوهش های جدی در باره تحلیل مضامین ادعیه صورت نگرفته، گرچه شروحاتی بر برخی ادعیه و کتب دعایی مانند صحیفه سجادیه نگارش یافته است، این پژوهش به تحلیل محتوایی ادعیه ماه رجب بر پایه کتاب مصباح المتهجد می پردازد. چهارده دعا در شانزده صفحه، به عنوان دعاهای مخصوص ماه رجب در این کتاب گردآوری شده است.

موضوع پژوهش در تحلیل ادعیه ماه رجب با چند سؤال جدی رو به رو است.
سؤال اول. تحلیل مضامین ادعیه ماه رجب به چه نتایجی می انجامد؟
سؤال دوم. در ادعیه ماه رجب کدام مفاهیم از اولویت خاصی برخوردار هست؟
این نوشتار با پیش رو داشتن سؤالات مذکور پژوهشی تحلیلی در ادعیه ماه رجب نموده است.

دعاهای ماه رجب در یک نگاه

شیخ طوسی در کتاب مصباح المتهجد به گردآوری اعمال عبادی مستحبی و ادعیه و زیارت ها می پردازد. شیخ از مجموع چهار باب اصلی کتاب خود، یک باب را به ادعیه و اعمال ماهها اختصاص داده است. از میان ماهها، ماه رجب از فضیلت خاصی برخوردار هست که نویسنده چهارده دعا را ذیل این ماه گردآوری نموده است. از آنجا که در بخش تحلیل از دعاها با شماره یاد می شود، لذا لازم می نماید که ادعیه مذکور معرفی گردد. این دعاها، به ترتیب، عبارت اند از:

اول. دعای شب اول ماه رجب

اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِأَنَّكَ مَلِيكٌ (مَلِكٌ)، وَأَنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرٌ (قَدِيرٌ مُّقْتَدِرٌ) وَأَنَّكَ مَا تَشَاءُ مِنْ أَمْرٍ يَكُنْ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَتَوَجَّهُ إِلَيْكَ بِنَبِيِّكَ مُحَمَّدٍ نَبِيِّ الرَّحْمَةِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ يَا مُحَمَّدُ يَا رَسُولَ...

۱. چهار باب اصلی کتاب عبارت اند از: ۱. ادعیه ساعات، ۲. اعمال شبانه روز، ۳. اعمال هفته، ۴. اعمال ماهها؛ رک:

مصباح المتهجد، ص ۱-۸۸۴.

دوم. دعای سجدہ بعد از نماز شب ماہ رجب

لَكَ الْحَمْدُ إِنَّ أَطْعَمْتَنَا وَ لَكَ الْحُجَّةُ إِنَّ عَصَيْتَنَا لَا صُنْعَ لِي وَلَا لِعَيْرِي فِي إِحْسَانٍ إِلَّا بِكَ يَا كَاتِبًا (كَاتِبُ) قَبْلَ كُلِّ شَيْءٍ وَيَا مُكَوِّنَ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْعَدِيلَةِ...

سوم. دعای بعد نماز شب ماہ رجب

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا تَنْفَعُ حَزَائِنُهُ وَلَا يَخَافُ أَمْنُهُ رَبِّ إِنْ ارْتَكَبْتُ الْمَعَاصِيَ فَذَلِكَ ثِقَمَهُ مِنِّي بِكَرَمِكَ إِنَّكَ تَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِكَ وَ تَغْفُو عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ وَ تَغْفِرُ الزَّلَّلَ وَ إِنَّكَ مُجِيبٌ لِدَعَائِكَ وَ مِنْهُ قَرِيبٌ...

چهارم. دعای یا نور النور

يَا نُورَ النُّورِ يَا مُدَبِّرَ الْأُمُورِ يَا مُجْرِي الْبُحُورِ يَا بَاعِثَ مَنْ فِي الْقُبُورِ يَا كَهْفِي جِئَن تَغِيْبِي الْمَذَاهِبُ وَ كُنْزِي جِئَن تُعْجِزُنِي الْمَكَاسِبُ، وَ مُوَسِي جِئَن تَجْفُونِي الْأَبَاعِدُ، وَ تَمَلِّنِي الْأَقَارِبُ، وَ مُنْزِهِي بِمُجَالَسَتِهِ...

پنجم. دعای هر روز ماہ رجب

يَا مَنْ يَمْلِكُ حَوَائِجَ السَّائِلِينَ وَ يَعْلَمُ صَمِيرَ الصَّامِتِينَ لِكُلِّ مَسْأَلَةٍ مِنْكَ سَمْعٌ حَاضِرٌ وَ جَوَابٌ عَتِيدٌ اللَّهُمَّ وَ مَوَاعِيدُكَ الصَّادِقَةَ وَ أَيَادِيكَ الْفَاضِلَةَ وَ رَحْمَتِكَ الْوَاسِعَةَ فَاسْأَلُكَ أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدَ وَ آلِ مُحَمَّدٍ...

ششم. دعای امام صادق علیه السلام در ماہ رجب

اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ صَبْرَ الشَّاكِرِينَ لَكَ وَ عَمَلَ الْخَائِفِينَ مِنْكَ وَ يَقِينَ الْعَابِدِينَ لَكَ اللَّهُمَّ أَنْتَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ وَ أَنَا عَبْدُكَ الْبَائِسُ الْفَقِيرُ أَنْتَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ وَ أَنَا الْعَبْدُ الذَّلِيلُ اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ وَ آلِهِ وَ ائْمُنْ بِغِنَاكَ...

هفتم. دعای هر روز ماہ رجب

اللَّهُمَّ يَا ذَا الْمَنِّ السَّابِغِ وَ الْأَلَاءِ الْوَازِعِ وَ الرَّحْمَةِ الْوَاسِعِ وَ الْقُدْرَةِ الْجَامِعِ وَ النِّعَمِ الْجَسِيمِ وَ الْمَوَاهِبِ الْعَظِيمِ وَ الْأَيَادِي الْجَمِيلِ وَ الْعُظَايَا الْجَزِيلِ يَا مَنْ لَا يُنْعَثُ بِتَمَثِيلٍ وَ لَا يُسْتَلُّ بِنَظِيرٍ وَ لَا يُغْلَبُ بِظَهِيرٍ...

هشتم. توقیع ناحیه مقدسه در ماہ رجب (دعای هر روز ماہ رجب)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِمَعَانِي جَمِيعِ مَا يَدْعُوكَ بِهِ وَ لَاهِ أَمْرِكَ الْمَأْمُورُونَ عَلَيَّ سِرِّكَ الْمُسْتَشِيرُونَ بِأَمْرِكَ الْوَاصِفُونَ لِقُدْرَتِكَ الْمُعْلِنُونَ لِعَظَمَتِكَ أَسْأَلُكَ بِمَا نَطَقَ فِيهِمْ مِنْ مَشِيَّتِكَ فَجَعَلْتَهُمْ...

نهم. دعای هر روز ماه رجب از ناحیه مقدسه

اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِالتَّوَلُّودَيْنِ فِي رَجَبٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الثَّانِي وَابْنِهِ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ
الْمُنْتَجِبِ وَاتَّقَرُّبُ بِهِمَا إِلَيْكَ خَيْرَ الْقُرْبِ يَا مَنْ إِلَيْهِ الْمَعْرُوفُ طَلِبٌ وَفِيمَا لَدَيْهِ رُغْبٌ
أَسْأَلُكَ سُؤَالَ مُقْتَرِفٍ مُذْنِبٍ قَدْ أَوْبَقْتَهُ...

دهم. دعای بعد از نماز شب نیمه ماه رجب

اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِعَقْدِ عَرْكِكَ عَلَى أَرْكَانِ عَرْشِكَ، وَمُنْتَهَى رَحْمَتِكَ مِنْ كِتَابِكَ، وَ
اسْمِكَ الْأَعْظَمِ الْأَعْظَمِ الْأَعْظَمِ وَذِكْرِكَ الْأَعْلَى الْأَعْلَى الْأَعْلَى وَكَلِمَاتِكَ النَّامَاتِ
كُلِّهَا أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدَ وَآلِهِ...

یازدهم. دعای امّ داود در روز نیمه ماه رجب

صَدَقَ اللَّهُ الْعَظِيمُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ
الْحَلِيمُ الْكَرِيمُ الَّذِي لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ الْبَصِيرُ الْحَبِيرُ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ
لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ...

دوازدهم. دعای بعد از نماز شب بیست و هفتم ماه رجب

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلِداً وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنْ
الدُّلَى وَكَبِيرُهُ تَكْبِيْرًا اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِمَعَاقِدِ عَرْكِكَ عَلَى أَرْكَانِ عَرْشِكَ (بِمَعَاقِدِ الْعَرْزِ
مِنْ عَرْشِكَ) وَمُنْتَهَى الرَّحْمَةِ مِنْ كِتَابِكَ...

سیزدهم. دعای روز بیست و هفتم ماه رجب

يَا مَنْ أَمَرَ بِالْعَفْوِ وَالتَّجَاوُزِ وَصَمَّنَ نَفْسَهُ الْعَفْوُ وَالتَّجَاوُزُ يَا مَنْ عَفَا وَتَجَاوَزَ اعْفُ
عَنِّي وَتَجَاوَزْ يَا كَرِيمُ اللَّهُمَّ وَقَدْ أَكْذَى الطَّلَبُ وَأَعْيَتِ الْحِيلَةُ وَالْمَذْهَبُ وَدَرَسَتْ
الْأَمَالُ وَانْقَطَعَ الرَّجَاءُ إِلَّا مِنْكَ وَخَذَكَ...

چهاردهم. دعای روز بیست و هفتم ماه رجب (بین هر دو رکعت نماز این روز)

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلِداً وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنْ
الدُّلَى وَكَبِيرُهُ تَكْبِيْرًا يَا عُدَّتِي فِي مُدَّتِي يَا صَاحِبِي فِي شِدَّتِي يَا وَلِيَّتِي فِي نِعْمَتِي يَا
غِيَاثِي فِي رُغْبَتِي يَا نَجَاحِي (نَجَاتِي) فِي حَاجَتِي...

تحلیل دعاهاى ماه رجب^۲

تحلیل فراوانی درخواست‌های فردی و گروهی

درخواست نمودن از ذات باری تعالی از فطرت انسان نشأت می‌گیرد و نهایت نیاز و

۲. تذکر: نمودار و جدول تحلیل‌ها در قسمت پیوست ارائه می‌گردد.

حاجت ها به خدا برمی گردد؛ خدایی که بخشش های او بی منت، گنجینه های رحمتش فناناپذیر و همه موجودات نیازمند بخشش های اویند. از این رو، در دعا علاوه بر حمد و ستایش، تمجید و راز و نیاز، دعاکننده نیازهای خود را از بی نیاز مطلق طلب می کند و خود را با منبع بی نهایت رحمت و عطفوت اتصال می دهد و سربر آستان نیاز می ساید و همان طور که خداوند متعال می فرماید:

وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ...^۳

فرمود پروردگارتان: بخوانید مرا تا اجابت کنم شما را...

از این رو، حاجت های خود را عرضه می دارد و امید استجابت دارد.

در میان این درخواست ها و حوایج، برخی فردی و بخشی گروهی است. ادعیه ماه رجب از این جهت ارزیابی می گردد تا مشخص شود نیازها و درخواست های مطرح شده در ادعیه بیشتر در کدام حیطه است و فراوانی آن چگونه هست؟ لازم به ذکر است که در دسته بندی درخواست ها به فردی و گروهی از ضمائر جهت تشخیص بهره گرفته شد.

دعا برقراری ارتباطی معنوی با خالق است. در این توجه و ارتباط با مبدأ، برادران دینی را با تمسک به آیات قرآن و روایات می توان همراه ساخت.^۴ در تفسیر آیه ۲۶ سوره شوری،^۵ جابر از امام باقر^{علیه السلام} روایت کرده که فرمود:

منظور آیه، مؤمنی است که برای برادرش در غیاب او دعا می کند. در اینجا فرشته الهی به او خطاب می کند: به خاطر محبت نسبت به او، همانند آنچه برایش خواستی به تو هم عطا گردیده است.^۶

همچنین در روایت ها آمده است که دعا برای برادران دینی زودتر مستجاب می شود^۷ و روزی را فراوان می کند.^۸ از این رو، در بررسی ادعیه ماه رجب مشاهده می شود که علاوه بر دعا برای خود، دیگران نیز مشمول دعای خیر قرار گرفته اند که نتایج حاصل بدین

۳. سوره غافر، آیه ۶۰. تذکر: ترجمه آیات برگرفته از ترجمه فولادوند است.

۴. در جلد دوم *الکافی*، بابی به عنوان باب دعا برای برادران (دینی) در پشت سر آنها آمده است.

۵. «خداوند دعای اهل ایمان و عمل صالح را اجابت می کند و از فضل خویش، آنان را افزون می دهد».

۶. *أبي جعفر* ^{علیه السلام} *في قوله تبارك وتعالى «وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ»، قَالَ: هُوَ الْمُؤْمِنُ يَدْعُو لِأَخِيهِ بِظَهْرِ الْعُغَيْبِ فَيَقُولُ لَهُ الْمَلِكُ أَمِينٌ وَيَقُولُ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ وَلَكَ مِثْلًا مَا سَأَلْتَ وَقَدْ أُعْطِيتَ مَا سَأَلْتَ بِحُجَّتِكَ إِيَّاهُ (الكافی، ج ۲، ص ۵۰۷، ش ۳).*

۷. *أبي جعفر* ^{علیه السلام} *قَالَ: أَوْشَكَ دُعَاةُ إِجَابَةِ دُعَاءِ الْمَرْءِ لِأَخِيهِ بِظَهْرِ الْعُغَيْبِ (همانجا، ش ۱).*

۸. *عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ^{علیه السلام} قَالَ: دُعَاءُ الْمَرْءِ لِأَخِيهِ بِظَهْرِ الْعُغَيْبِ يُدْرُ الزُّرْقُ وَيُدْفَعُ الْمَكْرُوهُ (همانجا، ش ۲).*

شرح است:

۱. در ادعیه ماه رجب تعداد درخواست‌های فردی با ۶۱ درصد بر درخواست‌های گروهی با ۳۹ درصد پیشی دارد.
۲. درخواست گروهی فقط در دعاهای دوم، چهارم، هشتم و سیزدهم مطرح شده است.
۳. در بررسی خواست‌ها، نکته قابل توجه این است که درخواست رسیدن به ماه مبارک رمضان (بلغنا شهر الصّیام) و مبارک گردانیدن ماه رجب و ماه‌های حرام، روز مبعث و عمر - که همگی با «بارک لنا» آمده است - فقط به صورت گروهی و درخواست جمعی مطرح شده است.
۴. بقیه درخواست‌ها مانند آموزش گناهان، نعمت و بهره فراوان، کفایت امور توسط خداوند و آسانی در کارها هم به طور فردی، هم جمعی آمده است.

تحلیل فراوانی زمان ادعیه ماه رجب

گرچه درخواست از خداوند محدودیت زمان و مکان ندارد، ولی از آنجا که دعا مغز عبادت است، برای دعاکننده آداب و شرایطی است که باید آنها را مراعات نماید تا از فایده دعا بهره برده و دعای او مستجاب شده و نورانیت دعا در نفس او پیدا شود. یکی از شرایط دعا، اختیار کردن زمان‌های شریف و مکان‌های متبرک است.^۹ ماه رجب یکی از زمان‌های ویژه برای عبادت و دعاست. از این رو، ادعیه این ماه از نظر زمان توصیه شده، بررسی می‌گردد تا مشخص شود در این ماه شریف کدام روز از اهمیت بیشتری برخوردار است.

بعضی از زمان‌های اجابت دعا، در هر سال یک مرتبه است. برخی از آنها را - مرتبط با این پژوهش است - در اینجا ذکر می‌کنیم. آنها عبارت‌اند از: شب اول ماه مبارک رجب، و به روایتی دیگر، هر شب از ماه رجب و روز نیمه ماه رجب و شب مبعث^{۱۰} پیغمبر ﷺ - که بیست و هفتم ماه رجب است - و روز آن.^{۱۱} با توجه به بررسی انجام شده، نیمه ماه رجب یکی از با فضیلت‌ترین وقت‌ها برای انجام عبادت به شمار می‌رود و ادعیه و اذکار و نمازهای مستحبی برای آن شب وارد شده است.

۹. جامع السعادات، ج ۳، ص ۲۹۲.

۱۰. «معراج» در سال دوازدهم بعد از بعثت رخ داده است. در ماه آن اختلاف است، ولی بنا بر دیدگاه مشهور در بیست و هفتم ماه رجب است [که این امر نیز اهمیت این روز را مضاعف می‌کند] (رک: الألفین، ص ۱۰۲۹).

۱۱. مهج الدعوات و منهج العبادات، ص ۳۵۹.

برای شب و روز نیمه ماه رجب «دو دعا»، در کتاب مصباح ذکر شده است. همچنین شب بیست و هفتم ماه رجب نزد شیعیان به عنوان شب «مبعث» مشهور است و عبادت در آن ثواب بسیاری دارد. از این شب با عنوان «لیلہ المحیاء» یا شب احیاء و شب زنده داری نام برده شده است. ابن بطوطه در سفرنامه خود در باره اهمیت این شب چنین می نویسد:

بیماران را از عراق و خراسان و فارس و روم به نجف آورده و کنار قبر امیرالمؤمنین علیه السلام در انتظار شفا یافتن آنان، به نماز و ذکر و تلاوت پرداخته و به برکت این شب بیماران شفا می یافتند.^{۱۲}

در شب و روز بیست و هفتم ماه رجب، «سه دعا» وارد شده است که نشان از اهمیت دعا در این زمان، و امید استجاب و بهره مندی معنوی، به علت ویژگی زمانی آن دارد.

تحلیل نام‌های پیامبران در ادعیه ماه رجب

پیامبران با هدایت‌گری بشریت از جایگاه خاصی برخوردارند. یادآوری نام پیامبران در ادعیه برگرفته از قرآن است. خداوند متعال در قرآن کریم به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم امر می فرماید:

وَ اذْكُرْ اِسْمَاعِيلَ وَ اِسْحٰقَ وَ ذَا الْكِفْلِ وَ كُلُّ مِّنَ الْاٰخِيَارِ؛^{۱۳}

و اسماعیل و یسع و ذوالکفل را به یاد آور [که] همه از نیکان اند.

قرآن با ارائه تاریخ پیامبران و صالحان حرکت تربیتی بزرگی انجام داده است و آن، ارائه اسوه‌های مختلف در شرایط گوناگون و در قلمروهای متفاوت است.^{۱۴}

یادآوری نام پیامبران در ادعیه، همانند قرآن، در «معرفی الگوی مناسب» نقش بسزایی ایفا می کند؛ مانند بخش‌هایی از دعا ام داوود که همراه با ستایش خداوند می فرماید:

ای که یوسف را به یعقوب بازگردانیدی، ای که رنج ایوب را پس از ابتلا برطرف ساختی، ای که موسی را به مادرش برگردانیدی، ...^{۱۵}

نکته قابل توجه دیگر این که، یادآوری نام پیامبران در این ادعیه با درخواست درود بر خوبان تاریخ و پیامبران همراه شده،^{۱۶} که با این ادبیات، «آموزش تجلیل و تکریم بزرگان» را

۱۲. رک: رحله ابن بطوطه (تحفة النظائر فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار)، ج ۱، ص ۴۲۳.

۱۳. سوره ص، آیه ۴۸.

۱۴. اعجاز در قرآن کریم، ص ۱۶۷.

۱۵. دعای یازدهم (ام داود)، بندهای ۴۸-۵۷.

۱۶. دعای یازدهم، بندهای ۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸ و ۲۹.

نیز در بردارد.

از طرف دیگر، با نام بردن از پیامبران و دعوت مؤمنان به نگرستن در سیره آنان، به «هویت بخشی تاریخی» می پردازد. هویت تاریخی برای یک امت پشتمانه محکمی است و برای آن، امت شأن والایی ایجاد می کند؛ به طوری که دعاکننده را به حلقه هایی که بر حق و افتخار آفرین اند (پیامبران)، وصل می کند. این اتصال به سلسله زنجیره حق، نوعی هویت دادن دینی است و جایگاه دعاکننده را روشن می کند که کجا ایستاده و به چه چیزی اتصال دارد و از چه پشتوانه دینی برخوردار است.

شیخ صدوق، در باره تعداد پیامبران بر این عقیده است که تعداد پیامبران ۱۲۴ هزار نبی و اوصیای آنان ۱۲۴ هزار وصی بوده است...^{۱۷} از این تعداد، تنها نام ۲۶ پیامبر به صورت صریح در قرآن آمده است که عبارت اند از: آدم، نوح، ادریس، هود، صالح، ابراهیم، لوط، اسماعیل، یسع، ذوالکفل، الیاس، یونس، اسحاق، یعقوب، یوسف، شعیب، موسی، هارون، داوود، سلیمان، ایوب، زکریا، یحیی، اسماعیل صادق الوعد، عیسی و محمد ﷺ. افزون بر این، در قرآن گاه به نام هایی برمی خوریم که پیامبر بودن آنها با تردید مواجه است؛ مانند ذی القرنین، عمران پدر مریم و عَزْرَبُ^{۱۸}.

نام ۴۶ پیامبر در ادعیه ماه رجب (دعا ام داود) آمده است. از این اسامی نام های هابیل، شیث، یوشع، میشا، الخضر، شعیا، تورخ، متی، ارمیا، حبقوق، دانیال، شمعون، جرجیس، خالد و حنظله^{۱۹} در قرآن وجود ندارد. بقیه اسامی همانند قرآن هست.

تحلیل مفاهیم اعتقادی، اخلاقی و احکام اولویت دار در ادعیه ماه رجب

یکی از محورهای اساسی در بررسی محتوایی ادعیه ماه رجب، بررسی ادعیه از نظر مفاهیم اولویت دار است. دعا با این مفاهیم، در فرهنگ اسلام یک حرکت تربیتی بزرگ، کلاس رشد و سازندگی روحی انسان هاست. مکتب دعا، مکتب تعلیم و تربیت در سطح عام در میان تمامی مردم است. از این رو، موضوع ها و مفاهیمی که در ادعیه به صورت مکرر بیان شده است، به عنوان درس های تربیتی، دارای ارزش و اهمیت بیشتری هستند. مجموعه این تعالیم در سه بخش اصول عقاید، اخلاق و احکام دسته بندی می شود و

۱۷. رک: الاعتقادات فی دین الامامیه، ص ۹۲.

۱۸. از این اسامی ۱۸ نام، در سوره انعام، آیه ۸۳-۸۶ و دیگر اسامی در سوره آل عمران، آیه ۳۳، سوره انبیاء، آیه ۸۵، سوره هود، آیه ۸۹، سوره عنکبوت، آیه ۳۶ و سوره فتح آمده است.

۱۹. دعای یازدهم، بند ۲۴.

مطابق این تقسیم بندی مفاهیم مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌گیرد. البته بعضی از مهم ترین مفاهیم پرتکرار ادعیه دارای زیر مجموعه‌هایی نیز هستند.

مهم ترین مؤلفه‌های ادعیه

الف) مؤلفه‌های اعتقادی که عبارت‌اند از: خدا، پیامبر، امام، معاد، فرشتگان، توسل و شفاعت، بخشش و مغفرت و عفو الهی، ایمان و ذکر.

ب) مؤلفه‌های اخلاقی: دین اسلام، دین اخلاق و تربیت است و قرآن همواره پیروان خود را به کسب ارزش‌های اخلاقی دعوت می‌کند و دعاها نیز با ارائه الگوی مناسب، در سلامت اخلاقی مؤثر هستند و مفاهیم اخلاقی والایی در آنها بیان شده است که به تعدادی از مهم ترین آنها اشاره می‌شود: خضوع و فروتنی، صبر و شکیبایی، شکرگزاری، پرهیز از غفلت و غرور، راستگویی و پرهیزکاری.

ج) مؤلفه احکام: شاید دعا جایگاه مناسبی برای بیان احکام نباشد، اما از آنجا که روزه نمودی از احکام عبادی است و در ماه رجب خواهش رسیدن به ماه روزه‌داری (ماه رمضان)،^{۲۰} مطرح شده است، این فریضه در این بخش دسته‌بندی شده است.

نکات قابل توجه در جمع بندی این تحلیل شامل موارد زیر هست:

۱. «توحید اسماء و صفات الهی»، با اختصاص حدود ۴۲ مورد به خود، مهم ترین مفهوم اعتقادی است که محور اصلی هر دعاست و دعای ام داود بیشترین اسامی را در بر دارد.
۲. مؤلفه پرتکرار دیگر، بعد از توحید، بخشش و مغفرت و عفو الهی یازده بند را به خود اختصاص داده است؛ گویی یکی از اهداف والای دعا، طلب عفو و بخشش است که عبور از گذرگاه سخت رستاخیز را هموار می‌سازد.
۳. یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم اعتقادی نبوت است که یادآوری این مسأله در دعای بیست و هفتم نشان از اهمیت این امر دارد.^{۲۱}
۴. در بین مفاهیم اخلاقی، عجز و ناتوانی بنده در مقابل خداوند و طلب خضوع و فروتنی بیشترین نمود را دارد.

تحلیل صلوات در ادعیه

یکی از اذکاری که فضیلت بسیار دارد و در آیات قرآن بدان اشاره شده، فرستادن درود

۲۰. دعای چهارم، بند ۱۷ و دعای هشتم، بند ۳۲.

۲۱. دعای سیزدهم، بند ۲۹-۳۰.

و سلام بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است. در اهمیت صلوات، همین بس که پروردگار جهان خود، ابتدا پیامبرش را مورد لطف قرار داده، بر او درود می فرستد و تمام فرشتگان نیز او را همراهی می کنند و مؤمنان را نیز به این امر فرا می خواند:

ان الله و ملائکته یصلون علی النبی یا ایها الذین آمنوا صلوا علیه و سلّموا تسلیما؛^{۲۲}
 خدا و فرشتگانش بر پیامبر درود می فرستند. ای کسانی که ایمان آورده اید، بر او درود فرستید و به فرمانش بخوبی گردن نهید.

تکرار بسیار ذکر صلوات و درود بر محمد و آل محمد، نظام صالح و حکومت حق را یادآوری می کند و رهبران عدالت کلی را می شناساند و یاد مریبان الهی را زنده می کند و رژیم صالح را معرفی می کند.^{۲۳} روایت های فراوانی در باره صلوات گردآوری شده است؛^{۲۴} از جمله صلوات خداوند در پی صلوات بنده،^{۲۵} صلوات موجب سنگینی میزان اعمال،^{۲۶} زدودن نفاق^{۲۷} و استجاب دعا.

برای استجاب دعا، در روایت ها تأکید زیادی بر فرستادن صلوات بر پیامبر و خاندانش شده است که به ذکر تعدادی بسنده می کنیم؛ از جمله روایتی که هاشم بن سالم از امام صادق علیه السلام نقل می کند:

لَا یَزَالُ الدُّعَاءُ مَحْجُوبًا حَتَّى یُصَلَّى عَلَی مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ؛^{۲۸}

پیوسته دعا محجوب است تا وقتی که صلوات بر محمد و آل محمد بفرستد.

۲۲. سوره احزاب، آیه ۵۶. در باره صلوات کتاب های زیادی به نگارش درآمده است که مجموعه نام این کتاب ها در مقاله ای به نام «کتابنامه صلوات» گردآوری شده است (رک: «کتابنامه صلوات»، علوم حدیث، ش ۴۴، ص ۱۸۴-۲۰۰).

۲۳. امام در عینیت جامعه، ص ۲۴.

۲۴. کلینی در جلد دوم الکافی، ذیل بابی به نام «باب الصلاة علی النبی محمد و اهل بیته علیهم السلام» بیست و یک روایت نقل می کند.

۲۵. هر گاه پیامبر صلی الله علیه و آله یاد شد، پس بسیار بر او درود فرستید؛ زیرا کسی که بر پیامبر یک مرتبه درود فرستد، خداوند هزار مرتبه در هزار صف از ملائکه بر او درود فرستد و چیزی از آنچه خدا آفریده باقی نماند، جز این که بر این بنده درود فرستد؛ برای این که خدا و ملائکه بر او درود فرستاده اند. پس کسی که رغبت در این فضیلت نداشته باشد، جاهل و مغرور است و خدا و رسول و اهل بیت از او بیزارند (الکافی، ج ۲، ص ۴۹۳).

۲۶. چیزی در اعمال سنگین تر از صلوات بر محمد صلی الله علیه و آله و آل او نیست و به درستی که اعمال مرد مؤمن در میزان نهاده می شود و میل به سبکی می کند. پس خود پیامبر صلی الله علیه و آله صلوات بر خود را بیرون می آورد و در میزان او می گذارد. پس ترجیح و برتری پیدا می کند (همان، ج ۲، ص ۴۹۴).

۲۷. صداهای تان را به درود بر من بلند کنید که نفاق و دورویی را از بین می برد (همان، ج ۲، ص ۴۹۳).

۲۸. الکافی، ج ۲، ص ۴۹۱. برای مطالعه بیشتر رک: همان، ج ۲، ص ۲۹۳-۲۹۴.

حال، با توجه به روشن شدن جایگاه، فضیلت و فواید صلوات، به خصوص تأثیر آن در استجاب دعا، فراوانی صلوات بر پیامبر و خاندانش در ادعیه ماه رجب مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. نتیجه حاصل از این بخش بدین شرح است:

۱. اکثر این ادعیه مژین به ذکر صلوات هستند. این ذکر در ۸۵/۷ درصد این دعاها تکرار شده است. چه بسا، به دلیل ماهیت دعا و تمایل به استجاب باشد.
۲. در ادعیه ماه رجب، علاوه بر صلوات بر پیامبر اسلام ﷺ، بر دیگر افراد نیز صلوات فرستاده شده است. البته مشابه این‌گونه سلام و درودها در صحیفه سجاده نیز مشهود است.^{۲۹} لازم به یادآوری است که، دعای ام داوود در بر دارنده مجموع درودهای غیر از پیامبر و خاندانش است و در عین حال، بیشترین صلوات نیز در این دعا آمده است. در دعای روز بیست و هفتم ماه رجب «دو بار» صلوات بر پیامبر ذکر شده است و دیگر ادعیه ماه رجب در بر دارنده صلوات بر پیامبر و اهل بیتش است.

تحلیل ادبیات ادعیه

ادبیات ادعیه را می‌توان از نظر ویژگی لفظی و همچنین ویژگی بیانی مورد بررسی قرار داد. در بررسی ویژگی‌های لفظی دعاها، اکثر دعا‌های ماه رجب با منادا آغاز شده، جز یک دعا که با «بسم الله الرحمن الرحیم» شروع شده است. سپس متن دعا با حمد و ستایش و ذکر اسما الهی و درود بر محمد و خاندانش ادامه می‌یابد و بعد از اعتراف به گناهان و درخواست توبه و تضرع و زاری به درگاه خداوند باری تعالی در نهایت، درخواست‌های خود را عرضه می‌دارد. در ادعیه ماه رجب مواردی از تشبیه،^{۳۰} مجاز،^{۳۱} استعاره،^{۳۲} کنایه،^{۳۳} سجع،^{۳۴} تتابع اضافات^{۳۵} و طباق^{۳۶} به‌کار رفته است. با بررسی آرایه‌های لفظی و معنوی،

۲۹. رک: دعای سوم از صحیفه در صلوات بر فرشتگان حاملین عرش و دعای چهارم از صحیفه در صلوات بر ایمان آورندگان به پیامبران (صحیفه سجاده، ص ۶۴-۷۳).

۳۰. به دلیل فراوانی آرایه‌ها فقط به تعدادی از آنها اشاره می‌گردد. برای سهولت، با شماره دعا و بند بیان می‌شود که شماره اول از سمت راست، شماره دعا و شماره دوم، شماره بند است. موارد تشبیه: ۱۳/۲، ۱۵/۲، ۸/۴، ۹/۴، ۱/۱، ۴/۱۳.

۳۱. مجاز: ۴/۵، ۴/۷، ۲۲/۷، ۲۳/۷، ۲۴/۷، ۸/۸، ۱۱/۹، ۱۱/۱۱، ۳۵/۱۱، ۶۷/۱۱.

۳۲. استعاره: ۴/۴، ۵/۴، ۸/۴، ۵/۹، ۳/۸، ۱۷/۱۱، ۶۱/۱۱، ۶۵/۱۱، ۵/۱۳.

۳۳. کنایه: ۱/۱۰، ۱۶-۷/۱۱، ۶۰/۱۱، ۶۵/۱۱.

۳۴. سجع: ۹/۳، ۱۰/۳، ۱۲-۱۱/۳، ۴-۱/۴، ۶-۵/۴، ۸-۷/۴، ۱۳/۴، ۱۵/۸، ۱۲/۹، ۲۸/۱۱، ۳۷/۱۱، ۳۴-۳۵/۱۳.

۳۵. تتابع اضافات: ۲/۱۱، ۳۷/۱۱، ۴۰/۱۱.

۳۶. طباق: ۱۳/۸، ۱۴-۱۳/۸، ۲۴/۸، ۹/۱۴.

فصاحت و بلاغت در دعاهای ماه رجب کاملاً مشهود است.

اسلوب و سبک جملات روایت‌ها و احادیث منقول از ائمه علیهم‌السلام خبری است؛ در حالی که دعا سبک انشایی دارد.^{۳۷} انشا دارای دو نوع اصلی است: انشای طلبی و انشای غیرطلبی. در ادعیه ماه رجب انشای طلبی با کلماتی مانند اللهم (۳۸ بار، بیشترین تکرار در دعای ام داود)، الهی (یک بار)، سیدی (یک بار)، مولای (دو بار) و حرف ندای «یا» (۲۱۳ بار) به کار رفته است.

«انشای غیرطلبی»، آن است که متکلم در طلب خواسته یا مطلوبی که در وقت انشا وجود ندارد، نیست، بلکه درصدد ایجاد مفهوم ذهنی، مانند اظهار مدح، ستایش و ایجاد رابطه مالکیت است.^{۳۸} در دعاهای ماه رجب زبان و بیان انشای غیرطلبی، به زبان و بیان گوناگون مطرح شده است که عبارت‌اند از:

۱. زبان مدح و ثنا و تسبیح

زبان مدح و ثنا با آداب دعا و قبولی آن، پیوند ناگسستنی دارد. حمد و ثنا، ندای توحید الهی است. زبان حمد و ثنا در مقابل جمیع صفات ثبوتیه و تسبیح و تنزیه از صفات سلبیه است. دعاکننده در تمامی دعاهای ماه رجب سخن خود را با زبان مدح و ثنا و تسبیح و تنزیه آغاز می‌کند.^{۳۹}

۲. زبان مناجات و نیایش عارفانه

در مناجات، ذکر خداوند بر دل انسان غلبه بیشتری پیدا می‌کند و در نتیجه، موجب انس بنده با پروردگار می‌گردد و بنده در عوض از اشتغال به اسباب دنیوی، به خدا مشغول می‌گردد که رضای الهی را در بردارد و با مناجات بنده می‌تواند به منزلت پروردگار در قلب خویش پی ببرد.^{۴۰} دعا بستری مناسب برای زبان مناجات و راز و نیاز با خداست.^{۴۱}

۳. زبان اقرار به توحید

فطرت انسان مبتنی بر توحید است و به مقتضای فطرتش مجبور به اقرار به توحید است. اقرار به توحید در ادعیه ماه رجب بخش عظیمی از مفاهیم را دربرگرفته است

۳۷. رک: نور علی نور در ذکر و ذاکر و مکور، ص ۳۱.

۳۸. علوم بلاغت و اعجاز قرآن، ص ۶۲-۶۳.

۳۹. دعای دوم بند ۱، دعای یازدهم بند ۷-۱۷.

۴۰. رک: ادب حضور، ص ۹۴.

۴۱. دعای دوم، بندهای ۱-۸، دعای چهارم بندهای ۱-۱۱ و موارد متعدد دیگر.

آن چنان که گویی روح دعا با اقرار به توحید عجین شده و دعا بدون توحید رنگ می بازد و به بازیچه ای از کلمات مبدل می شود. زبان اقرار به توحید بیشتر در مفاهیم آغازین ادعیه دیده می شود.

۴. زبان اعتراف به فقر ذاتی

واقعیت مخلوق از جمله انسان، چیزی جز فقر و نیاز به غنی مطلق نیست. در تنگناها که غوغاها فرو می نشیند و حجاب ها کنار می رود فقر فطری خود را نمایان می سازد^{۴۲} و فرد هوشیار شده از سراضطرار دست به دعا برمی دارد.^{۴۳} اعتراف انسان به فقر ذاتی و نیازمند بودن در همه ابعاد وجودی به خداوند همان رعایت ادب به پیشگاه ذات باری تعالی هنگام راز و نیاز و دعاست.^{۴۴} اقرار زبانی به فقر، در دعاهای متعددی آمده است.^{۴۵}

۵. زبان تضرع و انابه

انسان بعد از توجه به فقر ذاتی خود در مقابل خداوند متعال چاره ای جز تضرع و زاری و انابه از بدی ها و گناهان خود ندارد. یکی از مواردی که در هنگام خواندن خدا در قرآن، تاکید شده است تضرع و زاری است و این گونه می فرماید:

ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ^{۴۶}

پروردگار خود را به زاری و نهانی بخوانید که او از حد گذرندگان را دوست نمی دارد.

مفهوم دیگری که به دنبال تضرع و انابه در ادعیه وجود دارد، امید به احسان و عفو خداوند است:

وَكَانَ اللَّهُ عَفُوًّا غَفُورًا^{۴۷} علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
خدا همواره خطابخش و آمرزنده است.

۴۲. به این امر در سوره یونس، آیه ۲۲ اشاره شده است.

۴۳. «تحلیل زبان دعا»، اندیشه دینی، ص ۲۱-۴۰.

۴۴. تعالیم امام حسن مجتبی علیه السلام به زبان دعا و حدیث، ص ۷۲.

۴۵. از جمله: دعای ششم بند ۵، دعای یازدهم بند های ۳۹-۴۰-۷۰.

۴۶. سوره اعراف، آیه ۵۵، همچنین می فرماید: «وَأَذْكُرُ رَبِّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْأَصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ» (و در دل خویش، پروردگارت را بامدادان و شامگاهان با تضرع و ترس، بی صدای بلند، یاد کن و از غافلان مباش). سوره اعراف، آیه ۲۰۵.

۴۷. سوره نساء، آیه ۹۹.

از موارد زبان تضرع و انابه می‌توان به دعای یازدهم بندهای های ۳۹ تا ۴۲ و بند ۷۰ اشاره کرد.

۶. زبان عاطفی

عاطفه از جمله مقوله‌هایی است که همواره با ادعیه و اذکار همراه است زیرا آثار ارزشمند از کانون عاطفه یعنی قلب می‌جوشد و بر زبان جاری می‌شود.^{۴۸} در همه دعاهای ماه رجب زبان عاطفی وجود دارد، زیرا این دعاها برآمده از قلب هاست، از این رو، فطرت غبارگرفته انسان را در زلال کلمه‌های شورانگیز خود شستشو می‌دهد.

تحلیل آیات در ادعیه

در پی تحلیل مضامین ادعیه، یکی دیگر از موارد قابل توجه، آیات در ادعیه است. آیات در ادعیه نمودی خاص دارد و تأثیرپذیری ادعیه از آیات مشهود است. به طور کلی دو نوع تأثیرپذیری از قرآن در ادعیه معصومان علیهم‌السلام دیده می‌شود:

الف) تأثیرپذیری پنهان (غیرمستقیم)،

ب) تأثیرپذیری آشکار (مستقیم).

الف) تأثیرپذیری پنهان (غیر مستقیم)

منظور از تأثیرپذیری پنهان آن است که امامان علیهم‌السلام با توجه به انس و ویژه‌ای که با قرآن دارند، افکار، مضامین را از قرآن می‌گیرند و در پرتو فرهنگ قرآن آنها را می‌پروراندند. بدین ترتیب، روح کلی دعا از قرآن الهام گرفته و در بستر دعا، در قالب افکار و اندیشه‌های ناب پدیدار می‌گردد.^{۴۹} بهره‌گیری دعا از قرآن بدین شیوه بسیار گسترده است.

ب) تأثیرپذیری آشکار (مستقیم)

این شیوه به زبان اهل بلاغت خود به سه گونه بخش پذیر است:

۱. تصریح، ۲. تلمیح (اشاره)، ۳. اقتباس (تضمین).^{۵۰}

۱. **تصریح:** در این گونه، به صورت آشکار، با عبارتی تصریح شده و دعا از آیه قرآن جدا می‌شود. تصریح در ادعیه ماه رجب وجود ندارد.

۲. **تلمیح (اشاره):** از آنجا که سرچشمه و منبع اصلی ادعیه ائمه علیهم‌السلام قرآن است، بیشترین

۴۸. برای مطالعه بیشتر رک: جامعه سازی قرآنی (مقالات)، ص ۲۱۷.

۴۹. این تقسیم بندی برگرفته است از: تجلی قرآن در ادعیه معصومان علیهم‌السلام، ص ۸۹.

۵۰. همان، ص ۱۳۴.

نمود قرآن در ادعیه به گونه تلمیح است. موارد تلمیح در ادعیه ماه رجب در هیجده موضوع دسته بندی شده است:

اول. خدا و توحید اسماء و صفات،^{۵۱} دوم. پیامبر،^{۵۲} سوم. معاد،^{۵۳} چهارم. فرشتگان،^{۵۴} و موارد دیگر عبارت است از: عدم خلف وعده خداوند و وفای به عهد،^{۵۵} توبه بنده و طلب آمرزش و مغفرت،^{۵۶} تقاضای اجابت و ضمانت اجابت،^{۵۷} تقاضای برآوردن حوایج دنیوی و اخروی،^{۵۸} دعا برای دیگران،^{۵۹} هدایت به راه راست،^{۶۰} دستور به عفو،^{۶۱} اعتراف به ستمکار بودن،^{۶۲} عدم ترس کسی که ایمنی یافته،^{۶۳} صبر و شکیبایی،^{۶۴} درخواست رضوان،^{۶۵} کرامت حضرت آدم علیه السلام، آسانی در کارها، لطف خدا به بندگان برگزیده.

۵۱. از موارد متعدد فقط به تعدادی اشاره می‌گردد؛ به طور مثال: ۱۸/۷: «يَا مَنْ تَوَحَّدَ بِأَمْلِكَ فَلَا يَدُّ لَهُ فِي مَلَكُوتِ سُلْطَانِهِ»، ملحم از آیه «فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أُتَدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (سوره بقره، آیه ۲۲) است؛ ۲۷/۱۳: «فَأَنْتَ حَسْبُنَا وَنِعْمَ الْوَكِيلُ»، ملحم از آیه: «وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ» (سوره آل عمران، آیه ۱۷۳) است.
۵۲. ۵/۱: «مُحَمَّدٌ نَبِيُّ الرَّحْمَةِ»، اشاره به آیه «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (سوره انبیا، آیه ۱۰۷) دارد.
۵۳. ۳/۴: «بَاعِثْ مَنْ فِي الْقُبُورِ»، ملحم از آیه «وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ» (سوره حج، آیه ۷) و ۶/۹: «وَحَسْبُنَا الْأُتُوبَةُ وَالتَّوْبَةُ عَنِ الْخَوْفِ»، اشاره به آیات «وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَبَآءِ» (سوره آل عمران، آیه ۱۴) و «إِنَّ لِّلْمُتَّقِينَ لِحُسْنِ مَبَآءٍ» (سوره ص، آیه ۴۹) دارد.
۵۴. ۱۸/۱۱: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مِيكَائِيلَ... وَ الْمُسْتَغْفِرِ الْمُعِينِ لِأَهْلِ طَاعَتِكَ»، اشاره به آیه «الَّذِينَ يَخْمَلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا» (سوره غافر، آیه ۷) دارد.
۵۵. ۳/۵: «مَوَاعِيدِكَ الصَّادِقَةِ»، ملحم از آیه «إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ» (سوره آل عمران، آیه ۱۹۴) است.
۵۶. ۴/۳: «إِنَّكَ تَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَن عِبَادِكَ وَتَعْفُو عَن سَيِّئَاتِهِمْ وَتَعْفُرُ الْوَلَّيْلَ»، به آیه «وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَن عِبَادِهِ وَ يَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ» (سوره شوری، آیه ۲۵) اشاره دارد.
۵۷. ۷/۳: «وَإِنَّكَ مُجِيبٌ لِدَاعِيكَ وَمِنَّهُ قَرِيبٌ»، ملحم از آیه «إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُجِيبٌ» (سوره هود، آیه ۶۱) است.
۵۸. ۷/۵: «وَأَنْ تَقْضَىٰ حَوَائِجِي لِلدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ»، ملحم از آیه «رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ» (سوره بقره، آیه ۲۰۱) است.
۵۹. ۳۳-۳۲/۲: «وَاعْمُرْ بِيَدِكَ يَا رَبِّ أَهْلِي وَوَلَدِي وَإِخْوَانِي...»، اشاره به آیات متعددی دارد از جمله «رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِإِلْيَاسَ وَ لِمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ» (سوره ابراهیم، آیه ۴۱).
۶۰. ۲۵/۱۳: «اللَّهُمَّ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ السَّبِيلِ»، ملحم از آیه «قَالَ عَسَىٰ رَبِّي أَن يُهْدِيَئَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ» (سوره قصص، آیه ۲۲) است.
۶۱. ۱/۱۳: «يَا مَنْ أَمَرَ بِالْعَفْوِ»، اشاره به آیه «خُذِ الْعَفْوَ» (سوره اعراف، آیه ۱۹۹) است.
۶۲. ۱۹/۲: «وَأَنَا مِنَ الظَّالِمِينَ»، ملحم از آیه «سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ» (سوره انبیا، آیه ۸۷) است.
۶۳. ۳/۳: «وَلَا يَخَافُ أَمْنَهُ...»، اشاره به آیات «مَنْ آمَنَ... فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (سوره مائده، آیه ۶۹)، (سوره انعام، آیه ۴۸) و (سوره بقره، آیه ۶۲) دارد.
۶۴. ۱/۶: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ صَبْرَ الشَّاكِرِينَ لَكَ»، اشاره به «إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ» (سوره ابراهیم، آیه ۵)، (سوره لقمان، آیه ۳۱)، (سوره شوری، آیه ۲۳) و (سوره سبأ، آیه ۱۹) دارد.
۶۵. ۳۶/۷: «وَاجْعَلْ لِي إِلَىٰ رِضْوَانِكَ وَجَنَاتِكَ وَجَنَاتِكَ» مصبیراً، ملحم از آیه «رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ» (سوره غافر، آیه ۸) است.

۳. **اقتباس:** آیات اقتباسی هفت مورد، به همراه موارد بسیاری از اسما و صفات الهی است. موارد اقتباسی عبارت‌اند از:

مورد اول: «إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»^{۶۶} در دعای دوم، بند ۵ و دعای یازدهم، بند ۴۳ و دعای سیزدهم، بند ۳۹. در این بندها، بعد از حمد الهی، آیه‌ای را اقتباس می‌کند که ناظر بر توانایی و قدرت الهی در انجام هر کاری است.

مورد دوم: «وَالشَّفَعِ وَالْوَثْرِ وَاللَّيْلِ إِذَا يَسِرُ»^{۶۷} در دعای چهارم، بند ۱۲.

مورد سوم: «وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ»^{۶۸} در دعای هفتم، بند ۲۸ و دعای هشتم، بند ۱۷.

مورد چهارم: «قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا...» در آغاز دعاهای دهم و دوازدهم و چهاردهم در مقام تمحید آیه (سوره اسراء، آیه ۱۱۱) را اقتباس می‌کند که ناظر به توحید و تنزیه خداوند است. روایت‌های متعددی در باره این آیه نقل شده است؛ از جمله از بین برنده فقر و سقم، از بین برنده وسوسه سینه، برای ادای دین، وسعت رزق^{۶۹} و قرائت آن هنگام زوال خورشید^{۷۰} توصیه شده است.

مورد پنجم و ششم: «وَصَدَقَ اللَّهُ» و «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...»^{۷۱}.

مورد هفتم: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ...» بند سوم دعای یازدهم، اقتباس از آیه «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»^{۷۲} است که اشاره به توحید ذات بوده و بدین معناست که خداوند خود شهادت می‌دهد که خالق و مدبر و آفریننده عالم یکی است و مشرکان - که به خدایان متعدد قایل شده‌اند - در اشتباه‌اند.^{۷۳} موارد متعدد اسما و صفات الهی در دعای یازدهم (ام داود) ذکر شده که تعداد زیادی اقتباس از آیات قرآن است.

۶۶. اقتباس از سوره آل عمران، آیه ۲۶.

۶۷. اقتباس از سوره فجر، آیه ۳-۴.

۶۸. سوره انعام، آیه ۶۲.

۶۹. رک: الکافی، ج ۲، ص ۵۵۵ و ج ۸، ص ۱۳۳.

۷۰. رک: همان، ج ۲، ص ۵۶۸.

۷۱. دعای یازدهم موارد متعددی از آیه‌های اقتباسی را در بردارد؛ از جمله بند ۱: «صَدَقَ اللَّهُ الْعَظِيمُ الَّذِي...»، اقتباس از «وَصَدَقَ اللَّهُ» (سوره احزاب، آیه ۲۲) و بند ۲: «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ...»، در اثبات توحید و یگانگی و وحدانیت خداوند، اقتباس از «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ» (سوره آل عمران، آیه ۲) و صفت «الْحَيُّ الْقَيُّومُ» از سوره بقره، آیه ۲۵۵ نیز اقتباس شده است.

۷۲. «خدا - که همواره به عدل، قیام دارد - گواهی می‌دهد که جز او هیچ معبودی نیست و فرشتگان [او] و دانشوران [نیز گواهی می‌دهند که:] جز او - که توانا و حکیم است - هیچ معبودی نیست» (سوره آل عمران، آیه ۱۸).

۷۳. رک: انوار العرفان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۱۹۳.

نتیجه

به نتایج حاصل از تحلیل‌های به عمل آمده در ادعیه ماه رجب به اجمال اشاره می‌گردد:

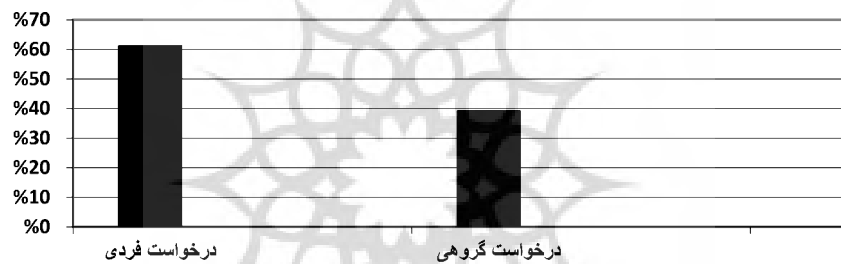
۱. درخواست‌های فردی، از نظر فراوانی، حدود یک و نیم برابر درخواست‌های گروهی است.
۲. گرچه برای دعا محدودیت زمانی و مکانی وجود ندارد، اما در بین روزهای ماه رجب، نیمه آن و روز بیست و هفتم، با اختصاص پنج دعا از چهارده دعا به خود، جایگاه خاصی در استجاب دعا دارند.
۳. اسامی پیامبران در ادعیه نسبت به قرآن، دامنه وسیع‌تری دارد و با درود بر ایشان، علاوه بر ارائه الگوی مناسب، باعث هویت بخشی تاریخی می‌شود؛ طوری که به دعاکننده هویت دینی می‌دهد و او را به حلقه‌هایی که بر حق و افتخار آفرین‌اند، یعنی پیامبران وصل می‌کند.
۴. در میان مؤلفه‌های متعدد در ادعیه، مفاهیم اعتقادی مهم‌ترین و غالب‌ترین مفهوم است.
۵. توحید در ادعیه معصومان علیهم‌السلام تجلی بارزی دارد و رتبه بالایی را به خود اختصاص می‌دهد؛ به ویژه در دعای ام داود.
۶. ذکر صلوات مکرر در ۸۵/۷ درصد دعاها، یادآور همراهی نام پیامبر و خاندانش است که در استجاب دعا نیز تأثیری خاص دارد.
۷. زبان دعا از نوع ادبی بوده و دارای صنایع بلاغی فراوانی از جمله تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه و سجع است که عاملی برای زیبایی کلام و دلپذیر بودن آن است.
۸. بیان دعا شامل مدح و ثنا، مناجات، اقرار به توحید، اعتراف به فقر ذاتی، تضرع و انابه و نیز عاطفی است.
۹. تأثیرپذیری ادعیه از آیات به دو نوع آشکار (مستقیم) و پنهان (غیرمستقیم)، در تمامی ادعیه مشهود است.
- در تأثیرپذیری مستقیم، از سه نوع تصریح، تلمیح و اقتباس، تصریح وجود ندارد، اما تلمیح (با ۵۳/۵ درصد)، نسبت به اقتباس (با ۴۶/۵ درصد) فزونی دارد.
۱۰. در آیات اقتباسی، آیه ۱۱۱ سوره اسرا و آیه ۲۶ سوره آل عمران، بسیار مورد توجه است. این اقتباس نشان از ویژگی خاص این آیات در تفاسیر و روایات دارد که برای رفع بیماری و

سقم، رفع وسوسه از سینه و افزایش روزی و رفع فقر، خواندن آنها توصیه شده است. ۱۱. بیشترین موارد تلمیح و اقتباس از آیات، به توحید اسماء و صفات خداوند و خداشناسی اختصاص دارد.

با روشن شدن مؤلفه‌ها و مفاهیم ادعیه و ادبیات آن، تحلیل این یافته‌ها با توجه به شرایط فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ائمه علیهم‌السلام دریچه‌ای برای تحقیقی دیگری است که پیشنهاد می‌شود ارتباط این مفاهیم با ادبیات عصر ائمه علیهم‌السلام مورد تحقیق قرار گیرد.

پیوست‌ها

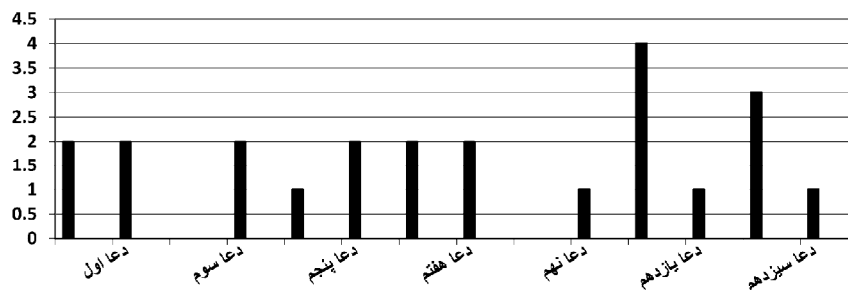
۱. نمودار مقایسه تعداد کل درخواست‌های فردی و گروهی

۲. جدول گزارش فراوانی زمان ادعیه ماه رجب

تعداد	شماره دعا	زمان دعا
۶	۹-۸-۷-۶-۵-۴	هر روز
۱	۱	شب اول
۱	۲	سجده بعد از نماز شب
۱	۳	بعد از نماز شب
۱	۱۰	بعد از نماز شب نیمه ماه رجب
۱	۱۱	روز نیمه ماه رجب
۱	۱۲	بعد از نماز شب بیست و هفتم
۱	۱۳	روز بیست و هفتم
۱	۱۴	روز بیست و هفتم (بین دو رکعت نماز این روز)

۳. نمودار فراوانی درود بر پیامبر و اهل بیتش در ادعیه

۴. جدول گزارش ندا و منادا در ادعیه ماه رجب

دعا / لغات	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	جمع
اللهم	۳	۳	-	-	۱	۴	۱	۱	۲	۱	۱۶	۱	۵	-	۳۸
ربنا	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
یا	۲	۴	۳	-	۱	۳	۹	۸	۱	-	۱۷۰	-	۴	۸	۲۱۳
الهی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	۱
سیدی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	۱
مولای	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	۱	-	-	-	-	۲
ربی	-	۱	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱

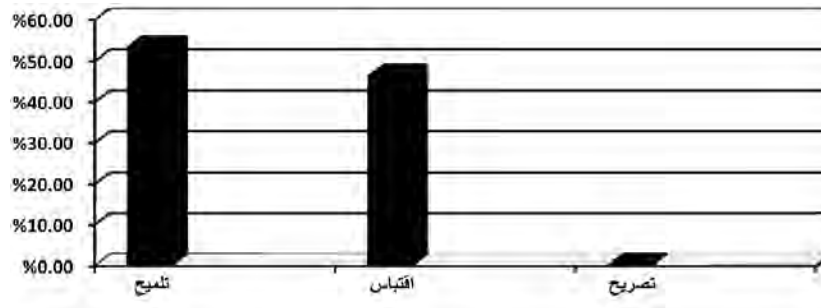
۵. جدول گزارش فراوانی تلمیح در ادعیه ماه رجب

دعا	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴
تعداد	۴	۵	۹	۱	۳	۲	۱۰	۴	۱	۱	۱۷	-	۴	۲

۶. جدول گزارش فراوانی اقتباس در ادعیه ماه رجب

دعا	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴
تعداد	-	۱	-	۲	-	-	۱	-	-	۱	۵۶	۱	۱	۱

۷. نمودار مقایسه تصریح، تلمیح و اقتباس در ادعیه ماه رجب

کتابنامه

- قرآن کریم، ترجمه: محمد مهدی فولادوند، قم: چاپخانه قرآن کریم، دوم، ۱۳۸۱ ش.
- ادب حضور، سید رضی الدین علی بن موسی بن طاووس، قم: انصاری، اول، ۱۳۸۰ ش.
- الاعتقادات فی دین الامامیه، علی بن بابویه صدوق، تحقیق: عصام عبد السید، لبنان: بیروت، دارالمفید للطباعة والنشر والتوزیع، دوم، ۱۴۱۴ ق.
- اعجاز در قرآن کریم، حسن عرفان، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، اول، ۱۳۷۹ ش.
- الألفین، حسن بن یوسف حلّی، ترجمه: جعفر وجدانی، تهران: سعدی محمودی، بی تا.
- امام در عینیت جامعه، محمد رضا حکیمی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، نهم، ۱۳۷۴ ش.
- انوار العرفان فی تفسیر القرآن، ابوالفضل داور پناه، تهران: صدر، اول، ۱۳۷۵ ش.
- تجلی قرآن در ادعیه معصومان علیهم السلام، علی خیاط، پایان نامه دکتری دانشگاه علوم اسلامی رضوی، خرداد ۱۳۸۹ ش.
- تعلیم امام حسن مجتبی علیه السلام به زبان دعا و حدیث، حسن کافی، تهران: روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
- جامع السعادات، محمد مهدی النراقی، تحقیق: محمد کلانتر، الشیخ محمد رضا المظفر، نجف: دارالنعمان للطباعة والنشر، بی تا.
- جامعه سازی قرآنی (مقالات)، محمد رضا حکیمی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، اول، ۱۳۷۸ ش.
- رحلة ابن بطوطه (تحفه النظاری فی غرائب الامصار وعجائب الاسفار)، شمس الدین ابی عبد الله

- محمد بن عبد اللہ اللواتی الطنجی بن بطوطہ، تہران: آگہ، ۱۳۷۶ ش.
- صحیفہ سجادیه، ترجمہ: محمد تقی خلجی، قم: میثم تمار، سوم، ۱۳۸۲ ش.
- علوم بلاغت واعجاز قرآن، ید اللہ نصیریان، تہران: سمت، اول، ۱۳۸۴ ش.
- الکافی، محمد بن یعقوب الکلینی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تہران: دارالکتب الاسلامیہ، ۱۳۶۵ ش.
- مصباح المتہجد و سلاح المتعبد، محمد بن حسن طوسی، بیروت: لبنان، مؤسسہ فقہ الشیعہ، ۱۴۱۱ ق.
- مہج الدعوات و منہج العبادات، سید رضی الدین علی بن موسی بن طاووس، قم: دارالذخائر، ۱۴۱۱ ق.
- نور علی نور ذکر و ذاکر و مذکور، حسن حسن زادہ آملی، قم: تشیع، ۱۳۷۶ ش.
- «تحلیل زبان دعا»، محمد جواد سلمان پور، اندیشہ دینی، تابستان ۱۳۸۴ ش، ش ۱۵.

